

НАЙПОМІТНІШІ ВІХИ ДУХОВНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Тільки геть сліпий або національно чи расово ворожий недружелюбний українцям чоловік не помітить, якими мільйонолітніми, тому й багатими та прекрасними природно-генетичним дарами наділила історія слов'ян і, зокрема, наш народ – щедрою землею, дорощами, силою, красою і неабияким інтелектом.

Всі й давно, ще задовго до Геродота, захоплюються й навіть прагнуть оволодіти природними багатствами нашої землі – від чорнозему, що вивозився й вивозиться з України ешелонами, і до поблажливого до людини клімату, до сприятливого сейсмічного стану.

Така природна самодостатність, унікальне геоположення тощо, відповідно, “повна історія” оборонно-визвольних війн породили в нашому народі, а може вже й заклали в його “інтелектуально-психологічну генетику” цілий комплекс визначальних рис (працелюбність, щедрість, незалежність, стійкість, іноді фантастична й навіть образлива терплячість і витривалість, винахідливість, жорстокість у відповідь на жорстоке ставлення до загарбників, унікальна волелюбність, що декому навіть видається свавільністю й анархізмом, і ряд інших) та звичаїв (глибоко поважне, а в період ризичництва – відверто набожне ставлення до предків; постійне шанування людської праці та її добротворчих наслідків; захоплене співування героїв-патріотів; взагалі любов до рідної землі; відверте ідеалізування й часом обожнювання воїнів-визволителів “Богом даний” Богдан Хмельницький); неодмінне “хлібосольне” приймання гостей, “прошених” і “непрошених” і т.д., і т. ін.).

Це все давно відоме й настільки очевидне, що навіть найлютіші вороженьки України визнають це як факт.

Підтвердити це можна змістом історичної та особливо худож-

ньої літератури: від “Велесової книги” і до найновітніших здобутків українознавства взагалі.

Складніша справа в іншому – в тому, як у процесі становлення й утвердження саме цих (та й інших) ментально-визначальних рис і звичаїв формувалися душа, дух і духовність українця й цілого народу України – передовсім у художній літературі – справжньому людинознавстві.

Так, уже в найдавнішій на сьогодні пам’ятці, умовно названій “Велесовою книгою”, з першої й до останньої “дощечки” іде мова про душу, дух або духовність русичів:

Поучившись старому, зануримо душі наші в нього,
Бо є на те наше, яко се бо вже нашло на коло нам.

[Велесова книга 1995]

Тобто мова йде про необхідність пов’язати внутрішній світ кожного русича з минулим, бо воно їхнє й увійшло в їхнє повсякдення (“на коло”). А “чистоту” душ творці (чи творець) книги чітко пов’язують з єдністю богів, праотців і живих людей:

...молячись богам, матимемо чисті душі і тіла наші,
матимемо життя з праотцями нашими,
які з богами злилися воедино.

[Велесова книга 1995]

У першій же дощечці чітко визначаються й “добрі” та “злі” роди, котрі, відповідно, оборонялися і нападали – були добро- чи злотворцями.

І так із дощечки в дощечку проходить ідея добра і зла.

При цьому вищим проявом добра й одухотворення вважається дотримання віри й звичаїв предків, захист рідної землі, волі та єдності народу; злом – навпаки – зрада вірі (за це покарані князі-

прибульці Дір та Аскольд), невміння й небажання цінувати єдність і цілісність землі та народу (відхід князя Кіська в чужі землі для проживання) тощо.

Незрозумілим і трагічним представлений похід князя Ігоря на половців без нагальної потреби для захисту землі руської ще в одному язичеському творі, хоча й написаному значно пізніше, у кінці XII століття, – у “Слові о полку Ігоревім”.

Душа окремої людини з народу русичів дохристиянського періоду представлена у цих творах дуже узагальнено й схематично – лише в думках і намірах окремих князів (Оря, Кіська, Діра та Аскольда, Ігоря). Випадають із цього ряду лише дві душі героїв пізнішого часу – Святослава і Ярославни (“Слово...”).

Перший розповідає свій сон і дає до нього коментар-роздум. А Ярославна у молитовнім плачі за коханим чоловіком висловлює й турботу про нього, про воїнів Ігоря та про народ і землю руську взагалі.

Добротворча спрямованість, тобто висока духовність русичів у дохристиянський період більш ніж переконливо підтверджується змістом “Мага віри”, дослідженнями Орігона, Лева Силенка, Митрополита Іларіона (І. Огієнка), Рибаківа, Б. Яценка та десятків інших колишніх і сучасних авторів: дух і духовність язичників базуються на чітких і вагомих принципах існування цього народу – на вірі в предків і на повазі до них та їхніх звичаїв; на любові до рідної землі й волі.

Душі, дух і духовність русичів-язичників подаються в тодішніх пам’ятках настільки узагальнено, що про них можна лише здогадуватися.

Дуже помітно міняються акценти на виявах душі, духу й духовності в літературі Київської Русі (“Княжа доба”).

Так, зміст “Літопису руського” свідчить, що віра в новоявленого Бога та його сина Ісуса Христа ще не була фанатичною і внутрішній світ (власне душа) людини, як і в попередній період, був для літописців ще мало доступним. А життя простолюдина й зо-

всім їх не цікавило. Акценти уваги та оцінювання повністю переносяться на дії, вчинки й на ті слова князів-владик, котрі ставали потім своєрідними програмами до дій:

“Іду на ви!” – Святослав.

“Краще бути потятим, ніж полоненим” – Ігор.

При цьому спочатку все практично зводилося до такої оцінки: якщо підтримував і поширював християнство – позитивний, якщо виступав на користь язичництва – негативний (навіть безвірний братовбивця й украй розбещений самодержавець Володимир Хреститель – “Сонечко”; вбитий братом язичник Ярополк – “поганин”; підступний і безпощадний винишувач усіх творчо- та релігійно-духовних надбань русичів-язичників Ярослав – “Мудрий” тощо).

Лише в житті й діяльності Володимира Мономаха літописці побачили й реалістично високо оцінили істинно добротворчу християнську душу (його задуми, плани та ін.) і такий же добротворчий дух його діяльності як князя-визволителя, владика-будівника, правителя, котрий прислухається до народного голосу і турбується перш за все про весь свій народ взагалі.

Тут внутрішній світ (душа) і зовнішня діяльність цього державного діяча (а перш за все – реакція оточення на таку діяльність – дух) не просто спрямовані на творення добра і блага народові – вони міцно спираються на традиції розглянутої у “Велесовій книзі” минувшини й спрямовані у праведне майбутнє.

Це прекрасне продовження духовності русичів-язичників, тому й виникла у цього князя потреба передати свій досвід і духовний спадок наступним поколінням правителів.

“Поучення” Володимира Мономаха, отже, дуже близьке духовно до “Велесової книги” і є, можна сказати, наступною духовною вершиною нашого народу, яка також пропонує наповнити внутрішні роздуми, задуми й наміри людини взагалі й перш за все вла-

дики держави турботою про всіх представників народу, а не тільки про бояр-обранців; навчає розумінню інтересів усіх соціальних складників суспільства й умінню знайти гармонію між ними – як найважливішу запоруку одухотворення всіх основних суспільних стосунків і процесів.

Християнські вірування в єдиного Бога та в його сина у XIII-XVII ст. піднесені в усій Європі до абсолюту, названі вищим благом (достоїнством, заслугою людини і цілого суспільства). А вершиною добротворення оголошено найлегше з точки зору матеріальних витрат і фізичних зусиль, але чи не найважче з точки зору людського самопримусу – безсумнівну й беззаперечну віру в Бога. Доказом в українській літературі названого періоду стали, як мінімум, два важливих явища.

По-перше, в абсолютній більшості найвидатніших творів церковно-релігійного спрямування та походження цілком запанувала ідея повної і фанатично-беззаперечної переваги душі й духу людини над її тілом і будь-якими матеріально-фізіологічними потребами: від Києво-Печерського патерика [Патерик 1991], драм “Царство Натури Людської” [Українська література XVII ст. 1987], “Про Олексія, чоловіка Божого” [Українська література XVII ст. 1987] і аж до творчості Г. Сковороди [Сковорода 1983].

Саме це породило чи не наймасовіше явище самозречення – небачена раніше кількість монастирів з їхніми спотвореннями, що описані ще в “Декамероні” Боккаччо, явища самітництва, пустельництва – аж до аскетизму печер на горі Афон, у яких прожив основну частину свого життя й український святий Іван Вишенський.

За цих умов усе інше (житейське) ставало другорядним і навіть гріховним: тіло – прах, а пристрасті – гріх.

По-друге, основним у повсякденному житті стало не стільки творення добра й блага іншим людям та державі (хоча й це поціновувалося досить високо – епінікони, оди та “напогребні” вірші про героїчні, меценатські, державницькі та інші добродійні заслу-

ги полководців і гетьманів), а скоріш утримання людини від гріха та спокус – наприклад, ряд анонімних творів “Царство Натури Людської”, “Про Олексія, чоловіка Божого” тощо [Українська література XVII ст. 1987], “Воскресіння мертвих” Г. Кониського [Українська література XVIII ст. 1983], “Сад божественних пісень” Г. Сковороди [Сковорода 1983], інші твори церковно-шкільного походження.

У цей період навіть деякі автори світської літератури були проникнуті ще духом богобоязливого трепету. І лише усна народна творчість (думи, легенди, казки та особливо історичні пісні) до виявів добротворчих намірів і самого добротворення постійно відносила любов до волі (думи про Самійла Кішку, І. Сірка, Голоту й інших), до рідного краю і народу (думи й пісні про Б. Хмельницького, Морозенка, Дорошенка, П. Сагайдачного та інших). Навіть Маруся Богуславка, “побусурманена”, та, що добровільно відмовилася від християнського Бога, зображувалася як героїня, бо звільнила вісім сотень козаків із турецької неволі.

Частково у XVIII, але особливо в XIX століттях українська література, творена переважно живою розмовною мовою українців і міцно оперта на усну народну творчість та перш за все на життя українських селян, стала підносити їхній добротворчий гуманізм і, в той же час, різко засуджувати паразитичну злотворчість.

Дух протистояння добродійництва та добротворення, з одного боку, і паразитизму та злотворення, з іншого, досягнув у цей час такої напруженості й кульмінаційності, що література просто сповнилася протестантсько-бунтарськими закликами аж до гасла “До сокири!”, а саму її назвали “ноюю” і “класичною”, бо в ній з’явилися нові основи духовності.

Гранично чітким критерієм чистоти й світлості людської душі стала природна (підсвідома чи напівсвідома) або вихована схильність до доброти й добротворення; свідомі наміри й плани творити добро іншим людям; високість духу добродійництва та добротво-

рення стала вбачатися в конкретних позиціях та перш за все в діях і вчинках людини. Персонажі зі злодійськими та злочинними намірами й діями не просто оголошувалися “негативними” й “чорнодушими”, а й безпощадно викривалися та висміювалися впродовж більш ніж століття. І це настільки очевидно, що безліч доказів може навести навіть випускник середньої школи.

І все ж велика й важка правда всієї нової української літератури полягає передовсім у тому, що герої (а частково й антигерої) її найвизначніших творів мають далеко неоднозначні духовні характеристики – це тільки в шкільних підручниках вони “позитивні” чи “негативні”, наміри ж і дії цих персонажів мають набагато більше фарб.

Душа і дух Енея (“Енеїда” І. Котляревського); душі й дії Квітчиних Марусь та Оксан; душа ліричного “Я” Шевченкового “Заповіту”, його Яреми Галайди і Гонти (“Гайдамаки”), Сави Чалого М. Костомарова й І. Карпенка-Карого; Чіпки Варениченка Панаса Мирного, майже всіх діючих осіб драматургії корифеїв і тим більше головних персонажів української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століть настільки переповнені протиріччями та сумнівами; ці персонажі настільки боляче й глибоко переживають причини та наслідки своїх, не завжди визначених щодо добро- чи злоторення, вчинків та дій, що іноді й сучасним читачам важко розібратися в них. Недарма деякі сучасні вчителі просто побоюються заглиблюватися в душевні складності навіть Кайдашів, не говорячи вже про Франкових Михайла та Анну (“Украдене щастя”), про Лесину Мавку тощо.

І все це таке складне тому, що майже перед кожним із названих і неназваних героїв та антигероїв стоїть надскладний духовний вибір: особисте щастя чи щастя іншої людини, жити для себе чи ризикувати життям заради інших, достатки і воля для себе чи для народу і т. ін., і т. п.

Навіть глитай Бичок, спокусивши свою рідну доньку (“Наймичка” І. Карпенка-Карого), і той не просто засумнівався у “правед-

ності” свого паразитичного життя.

Вершиною таких внутрішніх (душевних) і зовнішньо-суспільних (суспільно-духовних) протиріч та протистоянь стала українська література “зламу століть”.

Тут деякі герої “традиційної” для ХІХ ст. літератури все ще продовжують духовно конфліктувати передовсім самі з собою, здійснюючи “вибір” майже перед кожним окремим вчинком: творити зло чи ні. Зрідка сумніваються й антигерої: Конон Блискавиченко Б. Грінченка, укравши гроші в п’яного пана, хоче віддати їх, ставши заможним; Михайло, розуміючи, скільки страждань він приніс Миколі, кладе свою голову під його сокиру (“Украдене щастя” І. Франка) тощо.

А “відкриті” Панасом Мирним, І. Франком та іншими корифеями психологічні глибини та психологічні самоаналізи персонажів максимально наблизили головних діючих осіб до духовного самоосмислення: від Квітчиної Галі (“Щира любов, або Милий дорогше щастя”) до героїні “Блакитної троянди” Лесі Українки, які намагалися, зрозумівши, відповідно, нікчемність свого соціального статусу й стану здоров’я, зробити добро своїм багатим і знатним коханим – відмовитися від одруження з ними, щоб не принести їм нещастя, наражаючи їх на осміювання; і аж до авторського духовного самопізнання – “Хмари”, “Лист”, “Intermezzo” М. Коцюбинського; “Чорна Пантера і Білий Медвідь” В. Винниченка; деякі твори О. Олеса; ті твори, у яких автори вочевидь і впритул підійшли до імпресіонізму і навіть якоюсь мірою до сюрреалізму, для яких характерні не стільки явища типово-об’єктивні, скільки емоційно-суб’єктивні перебіги думок, настроїв та станів індивіда (“Самотність” М. Коцюбинського); не стільки закономірності, закони та умови, що визначають поведінку і свідомість персонажів, скільки аналіз та самоаналіз людини взагалі й, зокрема, людини, максимально закритої в самій собі (“Сама-саміська” В. Стефаніка та ін.).

Так поступово у другій половині ХІХ ст. і особливо на самому

початку ХХ у свідомості незначної частини персонажів української літератури втрачається відчуття причетності не тільки до загальнолюдських, загальносуспільних чи хоча б етнічно-громадських цінностей і критеріїв їх визначення, а до родинно-особистісних орієнтирів добро- чи злотворення – помітна втрата відчуття межі між добром і злом взагалі (недарма ж саме в цей період розвитку вселюдського мислення вникла ідея і філософія можливості людського буття “по той бік добра і зла”). Втрата ж такого відчуття неодмінно веде людину і до неминучого помітного або й повного обездуховлення – “Вова” С. Васильченка, “Поєдинок”, “З глибини” та “Fata morgana” М. Коцюбинського тощо.

Таку ж тенденцію спостерігаємо й у російській та інших літературах того часу – “Премудрий піскар” М. Салтикова-Щедріна, “Людина у футлярі” А. Чехова, перші здобутки сюрреалізму тощо.

Як уже було сказано, навіть персонажі-митці часом втрачали найочевидніші орієнтири людяності й духовності: скульптор із п'єси Лесі Українки “У пущі”, не бажаючи того, все ж розмінює свій талант на дріб'язок, життя – на “громадську думку” про нього; художник із “Чорної Пантери і Білого Медведя” В. Винниченка роздвоюється нібито між подвигом митця і звичайним злочинцем батька. Та фінал у цих і подібних персонажів один – виродження людського духу. Хоча в душі всі вони прагнуть протистояти такому виродженню, говорять про це, але вирішальними діями і вчинками роблять зло.

З іншого боку, саме в цей період в українській літературі виявляється очевидна тенденція показу такого вибору персонажа, внаслідок якого він стає не тільки героєм чи антигероєм, а й основним носієм духу або антидуху твору: герой-діяч, герой-керівник, принаймні – месія, пророк чи митець. І тому він, стоячи на позиціях добро- чи злотворення майже без сумнівів і роздумів починає діяти саме в обраному напрямку – з перших сторінок, а то й з перших рядків чи реплік. У таких творах герої та антигерої – це із

самого початку душевно зрілі особистості, завдання яких значно складніше, ніж простий вибір тієї чи іншої особистої позиції, доведення іншим добротворчої (бо якщо вона й злотворча, антигерой мусить її видавати саме за добротворчу) спрямованості своїх думок і поглядів, а головне й найважче завдання – підняти масу на реалізацію своїх намірів чи планів.

Співакові з “Оргії” Лесі Українки треба доводити необхідність боротися за волю народу (чи хоча б не продаватися завойовникові) всього кільком близьким людям.

Козацьким ватажкам (“Останні орли” М. Старицького) треба переконувати в правильності своїх рішень і козацьку старшину, і низове козацтво, оскільки козаччина – не власне армія, а лише воєнізоване угруповання.

Славою (“Славою і Хрудош” І. Франка), Тірці (“Вавілонський полон” Лесі Українки), Естерці (“Він іде” М. Коцюбинського) та іншим героям, як, до речі, й Горьківському Данко, доводиться піднімати вкрай виснажені, знедолені й розчленовані чи зневірені маси людей.

Цей ряд можна продовжувати й продовжувати. І він складе чи не найбільшу кількість таких героїв та антигероїв української літератури вказаного періоду, котрим доводиться діяти в постійній максимальній напрузі, створюючи навколо себе дух боротьби за соціальне, національне і політичне визволення, за звичайне виживання етносу чи народу, за права й обов’язки особистості, митця тощо.

Тобто на цьому етапі українські письменники акцентували свою увагу одночасно і на внутрішньому (душевному) світі героя чи антигероя, і на зовнішньому (діяльному) складнику його духовності – на створенні ним самим навколо себе духу добротворення чи злотворення.

У “революційно-контрреволюційний” період української літератури (маються на увазі перші 3-4 десятиліття ХХ ст.) майже всі герої-борці й антигерої-злочинці “помножилися” в реальному

житті й так посилили дух протистояння, що література вкрай переповнилася гнівом і взаємними “відплатами” (В. Сосюра). Але тепер у реальному здибленому світі, коли за пророцтвом генія “точилася сторіками Кров у синє море”, людей із безсумнівними духовними позиціями й поглядами в суспільстві залишилося ще менше – не тільки кров червоно-революційна, а й кров “білих”, “зелених”, “чорних”, як і кров інших соціально-політичних та національно-етнічних кольорів і відтінків, так похитнула впевненість (і отже, душевний спокій та духовну рівновагу) багатьох керівників протидіючих сил і спільнот, що повністю без сумнівів і духовних коливань залишилися хіба що найтупіші або фанатичні виконавці “вказівок зверху”, наказів тощо.

Тому в українській літературі цього періоду (незалежно від того, чи були це твори радянської чи антирадянської спрямованості) справді глибоко свідомих і навіть переконаних героїв-добротворців і антигероїв-злотворців стало дуже мало: у творах прорадянського характеру таких образів, як Давид Мотузка (“Бур’ян” А. Головка), можна перерахувати на пальцях; а в антирадянській літературі – і того менше, оскільки у свідомості будь-якого власника чи завойовника завжди буде відчуття провини і навіть гріха, а в письменника-антирадянщика в такому разі фактично не було права ідеалізувати його. Тож у творах саме такого типу герой подавався найчастіше як “жертва червоного терору”, “большевізму” тощо.

Чи не найкраще психологію й духовність власника, що претендував “на корону світу”, розкрив В. Винниченко в “Сонячній машині”, а найвиразніші приклади “героїв-мучеників” знаходимо в таких романах І. Багряного, як “Сад Гетсиманський” і “Тигролови”, у романі В. Винниченка “Слово за тобою, Сталіне” та ін.

Так відбулася гранична поляризація духовних позицій і поглядів героїв та антигероїв однієї й тієї ж національної літератури.

Фактично такий стан духовності героїв та антигероїв української радянської літератури та української літератури в діаспорі зберігся

аж до 90-х років ХХ ст. – з такими хіба що поправками: у першому типі творів все більше і більше стало з'являтися героїв високодуховного типу, а в другому – їх ставало все менше і менше.

А в 90-х рр., коли в незалежній Україні “апостолами” нової держави чомусь оголосили не справді мудрих монахів, а жорстоких самодержавців і фактичних руйнівників ментальності й духовності стародавніх русичів; коли стали активно насаджувати егоцентричну духовність божих рабів – індивідуалістів; коли під гаслом залучення нашої нації до так званого “цивілізованого” світу стали нав'язувати жорстокість і, отже, духовність та ментальність далеко не визначеного (хоча й помітно суб'єктивно-прагматичного, навіть егоїстичного) типу, українські письменники знову повернули свої погляди до історичних і навіть праісторичних типів і архетипів характерів, до давніх і прадавніх святинь та демонологічних надбань свого народу – П. Загребельний, В. Шевчук, В. Дрозд і цілий ряд найвидатніших сучасних шукачів і поборників національного духу й специфічно національних особливостей нашого образного мислення.

Глибоке розуміння того, що це – лише пунктирно-побіжне спостереження й досить узагальнений огляд основних душевних станів і найочевидніших духовних спрямувань визначальних дій і вчинків головних персонажів найвидатніших творів нашої літератури, породжує бажання, щоб читач розглядав усе це як своєрідне спрямування уваги дослідників саме на аспекті реально-життєвої (а не позахмарної церковної чи занадто абстрагованої концептуально-світоглядної) духовності людини-персонажа і людини-автора; щоб у дослідника виникла потреба розібратися у справжній спрямованості внутрішнього світу (душі) персонажа, його зовнішньої діяльності й аури навколо нас (духу) на добротворення чи злотворення. Може, після такого вивчення характерів персонажів і творів ми перестанемо по кілька разів оцінювати й переоцінювати їх, вивішуючи “магазинні” цінники.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Велесова книга 1995 – Велесова книга. – К.: Індоевропа, 7502 (1995). – 316 с.
- Патерик 1991 – Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. / Упор. Д. Абрамович. – К.: Час, 1991. – 280 с.
- Сковорода 1983 – Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. – К.: Наук. думка, 1983. – 544 с.
- Слово 1986 – Слово о полку Ігоревім. / Упор. та прим. О. Мишанича. – К.: Рад. школа, 1986. – 310 с.
- Українська література XIV – XVI ст. 1988 – Українська література XIV – XVI ст. – К.: Наук. думка, 1988. – 600 с.
- Українська література XVII ст. 1987 – Українська література XVII ст. – К.: Наук. думка, 1987. – 608 с.
- Українська література XVIII ст. 1983 – Українська література XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1983. – 696 с.
- Шевченко 1984 – Шевченко Т. Твори в 5 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 1. – 351 с.

Микола Гуменний, Віра Гуменна

ХУДОЖНЄ ОСМИСЛЕННЯ ДУХОВНОСТІ ЧАСОВОГО АСПЕКТУ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Категорії часу і простору в літературі можна віднести до вічних. Сьогодні цікавляться цими категоріями вчені різних спеціальностей — фізики, історики, літературознавці, філософи тощо. Дослідження еволюції просторово-часових відношень в історії художньої культури надзвичайно суттєве для розуміння різних етапів художнього мислення.

Цікаво прослідкувати в цьому відношенні функціонування просторово-часових координат, починаючи з античної літератури.